

Allah'ın İnsana Dair Fiillerinde Zorunluluk-Keyfilik Çelişkisi -Mu'tezililer ile Eş'ariler Arasındaki Tartışmaya Metodolojik Bir Eleştiri-

*The Obligatory-Arbitrariness Contradiction in God's Actions About Man
-The Debate Between the Mu'tazilites and the Ash'aris a Methodological
Critique-*

MAHSUM AYTEPE
Muş Alparslan University

Received: 15.08.2022 | Accepted: 15.05.2023

Abstract: One of the main debates among the sects of creed is the problem of how to define the meaning, which is the basis for the realization of divine acts, when it comes to human actions related to religion. The Mu'tazila believed that when man does deeds in accordance with religion, God must also do actions to support this, and they reached the idea of "necessity"; The Ash'arites, on the other hand, believed that God is not obligated to anything, regardless of the reason, and adopted an approach that could be understood as "arbitrariness". In our opinion, the main reason why religious sects are positioned at two extremes on a certain issue, even if they are within the same belief paradigm, is sectarian solidarity, which is backed by political, cultural and social factors. The natural result of sectarian solidarity is the weakness shown in dealing with the provisions of the Qur'an on the subject in its entirety. In this study, firstly, the thoughts of Mu'tazilites and Ash'arites about the divine actions that take place in relation to the religious deeds of man will be briefly discussed, and then the approach of the Qur'an on this subject will be given. We think that the conceptual framework we propose to determine the approach of the Qur'an on this issue is functional in preserving the integrity that is ignored due to sectarian reflexes. We think that the conceptual framework we propose to determine the approach of the Qur'an on this issue is functional in preserving the integrity that is ignored due to sectarian reflexes.

Keywords: Aslah theory, taklif, Mu'tazila, Ash'arism, Qur'an.

Giriş

Mu'tezililer ile Eş'ariler arasındaki tartışmaların merkezinde bulunan konuların başında vücûbiyet problemi gelmektedir. Vücûbiyet probleminin temelinde aslah düşüncesi yer almaktadır. Aslah, Mu'tezile'nin adalet ilkesinde ileri sürdüğü fikirlerin doğal bir sonucunu ifade eder. Mu'tezilî adalet ilkesine göre "Allah Teâlâ kötü olan bir fiili yapmaz veya tercih etmez, kendisi için vâcip olan bir şeyi yapmaktan geri durmaz ve O'nun bütün fiilleri iyidir" (Kadı Abdülcebâr, 1996, s. 301). Bu içerikte Allah'ın bütün fiillerinin iyi olmasıyla, O'nun kendisi için vâcip olanı yapmaktan geri durmayacağı düşüncesi arasında bir ilişki kurulmuştur. Bu ilişkinin anlaşılması için Kâdî Abdülcebâr'ın fiil taksimine göz atmak yerinde olacaktır.

Kâdî Abdülcebâr'a göre iyi fiiller, yapılması ya da terk edilmesinde övgü veya yerginin söz konusu edilemediği (mübah); yapıldığında övgü olsa bile yapılmadığında yerginin olmadığı (tafaddul); yapıldığında övgünün, yapılmadığında ise yerginin hak edildiği (vâcip) fiiller şeklinde taksim edilir (Kadı Abdülcebâr, 2012a, s. VI/48-52). Aslah düşüncesi, son kategoriyle ilgili olup, yapılmadığında yergiyi gerektiren fiiller kategorisine girer. Bu düşünceye göre yapmadığı taktirde Allah için yergiyeye neden olabilecek hangi fiil varsa, Allah'ın o fiili yaptığını düşünmek gerekir. Bu yaklaşımda ilahi fiillerin yergiyeye konu olmaktan çıkarılmasının tek yolunun, O'nun bu fiilleri yapmaktan hiçbir şekilde kaçınmadığı esas olduğu düşünülmüştür. İşte vâciplik, bu esasın kavramsal karşılığıdır ve Allah'ın bu kategoriye giren iyi fiillerinin genel vasfıdır. Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat ekolleri, Allah için vâcip olan fiillerin başında dini alanı ilgilendiren konuların geldiğinde müttefiktirler. O halde Mu'tezile'ye göre dini konularda kulları için en iyiyi (aslah) yapmak Allah için vâciptir.

Mu'tezile'nin Allah'ın insan için dinde en iyi olanı (aslah) yapmak zorunda olduğuna dair yaklaşımı, Eş'ariler tarafından reddedilmiştir. Eş'ariler beklenildiği gibi Allah'ın insana taalluk eden hiçbir fiilde zorunluluk altında olmadığını düşünmüş ve Mu'tezi'leyi sert bir dille eleştirmişlerdir (Cüveynî 1950:271-272; İbn Haldûn 1996:167). Allah'ın kul için en iyiyi yapmak zorunda olmadığına dair anlayışın, Eş'ariliğin tarih sahnesine çıkışının asıl sebebi olduğu bilinmektedir (Gazzâlî 2012:154). Hatırlanacağı üzere Eş'arî, üç kardeş (*ihve-i selâse*) meselesinde küfür üzere ölen kardeşin

itirazını haklı görmüş ve onun neden küfür üzere ölmesine rıza gösterildiğini açıklayabilecek hiçbir argümanın bulunmadığı sonucuna varmıştı. Eş'ariler'e göre inkâr edeceği bilinen insanların yaratılmış olması, Allah'ın en iyiyi yapmak zorunda olmadığını gösterir (Cüveynî 1950:295). Zorunluluk fikrini yıkmak üzere Eş'ariler'in başka delilleri de vardır. Mesela onlara göre en iyiyi yapmak Allah için vâcip görüldüğünde, Allah'ın fazlına bir alan bırakılmamış olur. Oysa Kur'an'da Allah'ın dilediğine tafaddulda bulunduğunu, dilediğinden de bunu kısıtığını gösteren pek çok ayet bulunmaktadır (Cüveynî 1950:295). Eğer Allah en iyiyi zorunlu olarak yarat saydı o zaman, Allah'a dua ve talepte bulunmanın bir manası da kalmazdı. Çünkü Allah zaten ulaşmak istediği iyiliğin en iyisine onu ulaştıracaktı (Giritli Sırrı Paşa 1292:II/220). Aynı şekilde Allah'ın fakirliği ve fakiri yaratmaması gerekirdi (İbn Haldûn 1996:167; (Şehristanî, t.y., ss. 406-407.).

Mu'tezile'nin vücûbiyet nazariyesi sadece Eş'ariler tarafından eleştirilmemiştir. Mâtürîdiler'in de bu konuda son derece sistemli eleştirileri bulunmaktadır. Ancak Mâtürîdiler'in vücûbiyet düşüncesine karşı çıkma gerekçelerinin, onları tam anlamıyla, Mu'tezile'nin bir anti tezi yapacak konuma yerleştirmedeği kanaatindeyiz. Bunun temel sebebi, Mu'tezile ile Mâtürîdiler arasında iyilik (*büsün*) – kötülük (*kubub*) konusundaki yakınlıktır. İyilik ve kötülüğün hakiki ve akli olduğuna dair yaklaşımları, onları Allah'ın yarattığı ve emrettiği her şeyde bir hikmet, maslahat ve illet olduğu sonucuna ulaştırmıştır (Taftazanî 1982:244). Bununla ilişkili olarak Mâtürîdiler hikmet sıfatını, cehalet ve sefehin zıddı olarak anladıkları ilim sıfatına dayandırdıkları için Mu'tezile'nin “adalet” ilkesine yakın bir duruş sergilemişlerdir. Ancak Mâtürîdiler, Eş'ariler'in mutlak güç ve tasarruf olarak anladıkları Allah'ın kudret sıfatının tecellilerine de bigâne kalmamışlardır. Bu durum, Mâtürîdiler'in ahlakî endişelerde Mu'tezililer'in, ontolojik endişelerde ise Eş'ariler'in argümanlarını göz ardı etmek istemediklerini gösterir.¹

¹ Mâtürîdiler'in vücûbiyet nazariyesinde, Eş'ariler gibi katıksız bir Mu'tezile karşıtlığı içinde bulduklarına dair yapılan tespitler hem bu nazariyenin hem de Mâtürîdiler'in bu konudaki düşüncelerinin yanlış anlaşılmasına neden olmaktadır. Kanaatimizce Mâtürîdiler “teknik” düzeyde Mu'tezililer'in karşısında olsalar bile “teorik” düzeyde onlara oldukça

Mu'tezililer ile Eş'ariler'i, insanın dine taalluk eden hususlardaki tutumları söz konusu olduğunda, Allah'ın fiillerini nasıl değerlendirdiklerini mukayese edeceğimiz bu tartışmada, tarafların tutumlarını anlamaya ve gerekirse tenkit etmeye yarayacak bir ölçüte ihtiyacımızın olduğu açıktır. Bizim zorunluluk-keyfilik çelişkisi olarak sunduğumuz tartışmanın temelinde, Allah'ın insana dair fiilleri bulunduğuna göre Kur'an'ın bu yöndeki beyanları, değerlendirmelerin kriteri olarak kabul edilebilir. Bu kriterle yöneltilebilecek en güçlü eleştiri, sözünü ettiğimiz mezheplerin de aslında argümanlarını Kur'an'a dayandırmış oldukları gerçeğidir. Bunda haklılık payı olsa bile bizi, Kur'an'ın her iki tarafın doğruluk derecesini ölçmek için güçlü bir kıstas sunmaya devam ettiğini düşündüren biri psikolojik, diğeri epistemolojik iki gerekçe bulunmaktadır. Psikolojik gerekçe, Mu'tezililer ile Eş'ariler arasında güçlü bir şekilde bulunan muhalif tutumun, vücûbiyet probleminde son noktaya ulaşmış olmasıdır. Bu tutum, tepkilerin mutedil bir üslupla dile getirilmesini zorlaştırmıştır. Epistemolojik gerekçeye gelince, bunun bir yönüyle psikolojik koşullanmadan doğduğunu tahmin etmek zor değildir. Çünkü karşıtlığa koşullanma güdüsü, tutarlı düşünmenin ve Kur'an'ın bu yöndeki verilerinin makul bir epistemolojik bütünlük içinde değerlendirilebilmesinin önüne geçmiştir. Sonuç, bazı ayetlerin göz ardı edilmesi pahasına benimsenen görüşü destekleyen ayetlerin kanıt olarak seçilmesidir.

Bu çalışmanın, taraflar arasında hakkı teslim edilir bir değerlendirmeye ulaşabilmesi, hem Kur'an'ın ilgili ayetlerini bütüncül okumada, hem de bu bütüncüllüğü gölgeleyen mezhebi sınırlılıklardan sıyrılmada göstereceği başarıya bağlıdır. Neredeyse hiçbir çalışmanın bütünüyle objektif olamayacağını göz önünde bulundurmakla birlikte, bu konudaki hassasiyete bilimsel bir güvence oluşturmak adına metodolojik bir çerçeve önermeyi zaruri görüyoruz. Kur'an'ın bu temayla ilgili hükümlerini sistematik bir bütünlük içinde görmeyi kolaylaştıracağını umduğumuz çerçevenin, tarafların argümanlarını yorumlayabilmemizde işlevsel olacağını ümit etmekteyiz.

yakın düşünmektedirler. Bu durum, Mâtürîdî düşüncenin vücûbiyet nazariyesini "bağlamsızcı" bir perspektif içinde ele aldığını gösterir.

Bu aşamada Mu'tezililer ile Eş'ariler'in argümanlarını, kasıtlarını anlamamıza yardımcı olacak yeterlilikte ele alacağız. Daha sonra Kur'an'ın bütünlüğünü gözetecek bir metodolojik çerçeve önererek, tarafların ulaştıkları yargıları değerlendireceğiz.

1. Mu'tezile'de Vücûbiyetin Ahlaki Karakteri

Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat ekolleri, Allah'ın dini alanda insanlar için en iyi olanı yapmak zorunda olduğu konusunda hemfikirdirler (Râvî 1986:274). Dini alandaki yükümlülüğün kurumsal karşılığı *teklif*, zorunluluğun teolojik karşılığı da *vücub 'alellab'*tır (Kâdî Abdülcebâr 2012a:XIV/35; Cüveynî 1950:288; Şehristânî 1993:1/95). Bu düşünceye göre Allah, teklife muhatap olan birisine yardım etmek zorundadır. O halde teklif hem kulun hem de Allah'ın, birbirleri için bir şeyler yapmak zorunda oldukları ve karşılıklı bağlayıcılık içine girdikleri bir olgudur.

Mu'tezile'nin teklifi, insan kadar Allah için de bağlayıcı bir olgu olarak görmesi, problemin temelini oluşturur. Çünkü bu yaklaşımda, Allah ile insan, bir şeyler yapmak zorunda olmak bakımından eşit düzeyde görülmüş ve ulûhiyete mahsus olan ayrıcalık göz ardı edilmiştir. Bu problemin farkında olan Mu'tezilî düşünürlerin, maksatlarını açıklamak üzere birtakım istidlallerde buldukları görülmektedir. Bu istidlaller içinde, bu yönde ileri sürülen diğer delillerde (Kâdî Abdülcebâr 2012b:XIII/155-156) saklı bulunan mesajları da kuşatma ve temsil etme niteliği olan "yemek" metaforu argümanını ele almamız yeterli olacaktır. Ebû Hâşim el-Cübbâî, yemek metaforunu şöyle açıklar:

"Başkasını yemeğe davet eden birisinin arzusu, davetine icabet edilmesidir. Davetçi, davet ettiği kişiye yumuşak davranıp başa kakmadığında davetine olumlu yanıt verileceğini bildiği halde böyle yapmazsa, yemeğin yenmesini engelleyen bir konumda olmuş olur. Zira fiili seçmesini sağlayacak şeye mâni olmak, teklif ettiği ve istediği o fiilin kendisine mâni olmak gibidir. Bu nedenle Allah'ın, sayesinde kişinin inanmayacağı bir şeyi yapması kötü, sayesinde kişinin iman edeceği bir şeyi yapması da vâcip olmalıdır." (Kâdî Abdülcebâr 2012b:13/155-156)

Ebû Hâşim'in dile getirdiği, Kâdî Abdülcebâr'ın da itibar ettiği bu misal, 1. teklifin amacı, 2. amacın gerektirdiği vasıtalar ve 3. teklifin sonucuyla ilgili oldukça önemli imalar barındırmaktadır. Mu'tezile'nin Allah'a

zorunluluk yükleyen inancı doğrudan bu imalarla ilişkilidir ve ancak bunların izah edilmesiyle anlaşılabilir bir çerçeveye sahiptir.

1. Teklifte bulunmanın amacı, mükellefi yararlandırmaktır (*Yemek yedirmek*).

Mu'tezile'ye göre bu aşamada bir zorunluluktan bahsedilemez. Daha açık bir ifadeyle, nasıl ki yemek daveti, dışarıdan birisinin baskısıyla değil, doğrudan davet sahibinin iyi ve cömert oluşuyla ilgili olarak gündeme gelmişse, benzer şekilde hiç kimse Allah'ın insanları yaratması (*ibtidâü'l-balk*) ve teklifi başlatması (*ibtidâü't-teklif*) konusunda bir zorunlulukla karşı karşıya olduğunu söyleyemez (Kâdi Abdülcebâr 2012a:XIV/65). Bu, doğrudan O'nun irade ve inayetiyle ilgilidir.

Bize göre Allah'ın insanları yaratıp teklifte bulunduğu bu aşama, ontolojik kategoriyi ifade eder. Ontolojik kategoride zorunlu varlık olan Allah ile mümkün varlık kategorisinde yer alan insanın varlık statüleri arasındaki kapatılamaz ontolojik fark gözetilmiştir. Bunun sonucu olarak Mu'tezile bu aşamada Allah için bir zorunluluktan söz edilemeyeceğini kabul etmiştir.

2. Amacın hâsıl olması, mükellefin akıl ve iradeyle donatılmasına, vahiy ve peygamber gönderilmesine bağlıdır (*Misafirperver olmak, amaca uygun bir tutum içinde olmak*).

Nasıl ki davet sahibi, başkalarını yemeğe çağırma konusunda başta hiçbir zorlama altında olmadığı halde, davette bulunduktan sonra kendisini bağlamış ve bunun gereğini yerine getirme sorumluluğuna girmişse, benzer şekilde Allah da teklifte bulunduğu andan itibaren artık bunun gereğini yapma hususunda kendisini bağlamış olur. Bu, doğrudan O'nun adalet ve rahmetiyle ilgilidir.

Bize göre Allah'ın teklifte bulunduktan sonra bunun gereğini yapma sorumluluğuna girdiğini gösteren bu aşama, ahlaki kategoriyi ifade eder. Ahlaki kategoride küllî iradeye sahip olan Allah ile cüz'î iradeye sahip insan arasında, sonucu insan için ödül veya ceza ile neticelenecek bir tür sözleşme söz konusudur. Ahlakî kategorideki bu aşamanın kavramsal karşılığı lütuftur. Zira lütuf, Allah'ın kişinin inanmasını sağlayacak ya da onu inanmaya yaklaştıracak şeyi yapmasıdır (Kâdi Abdülcebâr 2012b:XIII/35;Kâdi Abdülcebâr 1185:II/719). Lütuf zoru basitleştirmeye

ve itaate motive etmeye dönük işleviyle (Elkaisy-Friemuth 2006:62; Abrahamov 2010:81.), Allah'ın sadece yasaları dayatmadığını, ama aynı zamanda insanların buna uymalarını sağlamak için onlara yardım ettiğini gösterir (Elkaisy-Friemuth 2006:65).

3. Sonuçta verilen yargı, vâcip oluşturmaktadır. Mu'tezile'ye göre Allah'ın kişinin teklifte başarılı olmasını sağlaması gerekir (vâcip).

Dolayısıyla Mu'tezile'nin Allah'a zorunluluk yüklediği aşama bu aşamadır (Kâdi Abdülcebâr 2012b:XIII/168). Ancak burada dikkate değer husus şudur: Mu'tezile'nin zorunluluk yargısı, isimlendirme düzeyindedir ve mevcut bir durumun saptanmasıyla ilgilidir. Yani harici bir icbar yerine Allah Teâlâ bizatihi kendi kendisini ahlaki bir kayıtla bağlamıştır. Mesele cari duruma bir ad konulmasından ibarettir. Teftâzânî de Mu'tezilî vücûbiyet düşüncesinin esasında bir isimlendirmeden ibaret olduğunu tahmin ettiğini söyleyerek kastettiğimiz manayı ima eder (Teftâzânî, 2019, s. 596). İşte problemin bu yönü, birçok araştırmacının gözünden kaçmıştır.

Görüldüğü gibi Mu'tezile Allah'ın insanlar için dinde en iyi olanı yapması gerektiğini ifade ederken ontolojik değil ahlaki bir kategoride fikir yürütmüştür. Zorunluluğun kaynağı Allah'tır ve bu hükmün verilmesi, Allah'ın kendisi için uygun gördüğü bir duruma ad konulmasından ibarettir. Mesele izah ettiğimiz şekilde olsa bile herhangi bir Müslümanın dini hassasiyetlerini göz önünde bulundurarak şu soruların anlamını koruduğunu ifade etmek mümkündür: Ahlaki bir kategori olsa bile Mu'tezile'nin Allah'ın bazı fiilleri "zorunlu" olarak yaptığını düşünmesi mazur görülebilir mi? Kur'an'da, Allah Teâlâ'nın, teklife dair bir konuda "yapmak zorunda olduğu" eylemlerinin bulunduğunu gösteren açık bir ifade olmadığı halde, zorunluluğu O'na atfetmek ne kadar doğrudur? Doğrusu, Müslümanların ulûhiyet tasavvuru açısından haklı yönleri olan bu soruları, Mu'tezilî düşünce sistematigi içinde kalarak, beklentilere uygun şekilde yanıtlamak mümkün görünmemektedir. Bunun temel sebebi, Mu'tezilî ulemanın dini hassasiyetlerinde zafiyet olması değil, onların düşünce sistemlerinin bu sonucu zorunlu olarak doğurmuş olmasıdır (Kâdi Abdülcebâr 2012a:XIV/65).²

² Bunun için Mu'tezile'nin Allah'ın fiilleri ve vâcip kavramına yükledikleri anlama bakmakta yarar vardır.

Bu aşamada Eş'arîliğin vücûbiyet düşüncesine ve bu bağlamda Mu'tezile'ye yönelttikleri eleştirilere bakabiliriz.

2. Eş'arîlikte Keyfilğin Ontolojik Karakteri

Eş'arîler, gerekçe ne olursa olsun Allah için bir şeyi zorunlu görmenin kabul edilemeyeceği düşüncesindedirler. "Ulûhiyet vücûbiyet kabul etmez" cümlesiyle formüle edilen bu düşüncenin özünde, Allah'ın mülkünde dilediği gibi tasarrufta bulunabileceği esası bulunur. Söz konusu teklif bile olsa kul için en iyiyi yapmayı şart koşturmak mümkün değildir. Dolayısıyla onların Allah'ın teklife taalluk eden konularda kul için en iyiyi yapmak zorunda olmadığına dair delillerinin, temelde Allah'ın kudret sıfatına verdikleri önemle ilgili olduğu söylenebilir.

Eş'arîler'in özetlediğimiz argümanları, Allah'ın kudret sıfatına dair hassasiyetlerini göstermesi bakımından anlamlı görünebilir. Ancak bu argümanların tamamlayıcısı mahiyetinde olan ve Mu'tezile'ye karşı muhalif duruşu belirginleştirmek üzere dile getirilen bazı düşünceler, tartışılmayı hak etmektedir. Bunun için bir örnek vermek yerinde olacaktır.

En iyiyi yaratmanın Allah için zorunlu olmadığını ifade eden Gazzâlî'ye göre Allah kullarını güç yetirebilecekleri işler kadar güç yetiremeyecekleri işlerle de mükellef tutabilir (Gazalî, 2012, s. 149.). Allah suç işlemekten uzak olan bir canlıya acı çektirmeye kadir olduğu gibi bundan dolayı ona mükâfat vermesi de zorunlu değildir (Gazalî, 2012, s. 152.); (Cüveynî, 1950, s. 272.). Allah Teâlâ kullarını mükellef tuttuğunda ve onlar da O'na itaat ettiklerinde, O'nun kullarına mükâfat verme zorunluluğu yoktur. O, dilerse onlara mükâfat verir dilerse de cezalandırır. O'nun için kâfirlerin tümünü bağışlamanın ve müminlerin tamamını cezalandırmanın bir önemi yoktur (Gazalî, 2012, s. 154.).

Kuşkusuz bu ifadeleriyle Gazzâlî, Allah'ın böyle bir şeyi fiilen yaptığını söylemiş değildir. Tartışma, Allah'ın böyle yapmasının aklen caiz olup olmadığı hususuyla ilgilidir. Gazzâlî'ye göre ilahi kudreti sınırlandırmamak adına Allah'ın aklen de olsa zulüm yapabileceğini düşünmek mümkün ve gereklidir. Bu durum, paradoksal bir şekilde Gazzâlî'yi Mu'tezile'ye yaklaştırır. Çünkü akıl, Mu'tezile'nin vücûbiyet düşüncesi için hem kalkış noktasını hem de teorik düzeydeki kabulü için meşru gerekçeyi oluşturur. Dolayısıyla Gazzâlî'nin, Allah'ın mümine ceza, kafire ödül verebileceğine

dair düşüncelerini “aklı” bir zeminde öne sürmesi ile Mu'tezile'nin Allah'ın mümine ödül, kafire ceza vermesi gerektiğine dair düşüncelerini “aklı” bir zeminde savunması arasında formel olarak bir fark yoktur. Birisinde ontolojik kaygılarla “keyfilik”, diğesinde ahlaki kaygılarla “zorunluluk” savunulmaktadır. Akıl, her iki düşüncenin formel bir nitelik kazanmasında merkezi yerdedir.

Yukarıda verdiğimiz bilgiler doğrultusunda, Mu'tezililer ile Eş'ariler'in vücûbiyet konusundaki yaklaşımlarına dair birkaç genel değerlendirme yapmak mümkündür. Buna göre;

1. Mu'tezililer ile Eş'ariler, vücûbiyet konusundaki bütün farklılıklarına rağmen aynı paradigma içinde yer almaktadırlar. Çünkü her iki mezhep de klasik dönem kelamının temel eğilimlerini barındırmaktadırlar. Klasik dönemde kelimacılar, diğer din ve inançlara karşı “tevhid”i, ehli kible olarak kabul edilen gruplara karşı da “tenzih”i temel bir ilke olarak benimsemişlerdir. Mu'tezililer ile Eş'ariler de bu iki ilkeyi koruma gayreti içinde olmuşlardır. Hatta bu, her iki ekolün ittifak ettiği en temel çerçeve olarak da görülebilir. Bu tespitin tipik bir örneği, kelim ekollerinin, özellikle filozofların Allah'ın irade ve ihtiyarına alan bırakmayan sudurcu Tanrı anlayışına karşı ortak bir cephe oluşturmalarıdır. Bunun bir gereği olarak Mu'tezile, Allah'a vâcip olmayı “terk etmesi mümkün olsa da kesinlikle yapacağı şey” şeklinde açıklamışlardır (Teftâzânî, 2019, s. 496). Bu ifade, Allah'ın farklı bir fiili tercih etme iradesi göstermesini prensip olarak gözetmesi yönüyle tipik bir kelami tutuma işaret eder. Çünkü iradenin herhangi bir şey hakkında mümkün olabilecek seçeneklerden bir tanesine karar veren anlamına uygundur (Yıldız, 2021, s. 639). Bundan dolayı Mu'tezile'yi vücûbiyet konusunda bile filozoflardan çok Ehl-i Sünnete yakın görmek gerekir.

2. Mu'tezililer ile Eş'ariler, aynı kelami perspektif içinde düşünceler de bu çerçevenin nasıl ikmal edileceği konusundaki yorumlarla birbirlerinden uzaklaşmışlardır. Konumuz bağlamında bunun basit bir örneği, yaklaşımlarının din dili açısından neden olduğu problemidir. Kanaatimizce her iki ekol de din dili açısından eleştiriye açık bir yerde bulunmaktadır. Mu'tezilî düşünce açısından doğal bir sonuç olsa bile, Allah'a zorunluluk atfetmenin genel Müslüman düşüncesi dikkate alındığında izahı zor bir durum olduğu açıktır. Benzer şekilde Allah Teâlâ'nın fiillerinin bir amaçla

illetlenmiş olmasını kabul etmeyen Eş'ariler'in (Teftâzânî, 2019, s. 598), keyfi muamelede bulunduğu izlenimi veren bir Allah tasavvurunu benimsemeleri de din dili açısından eleştiriye hak etmektedir.

3. Her iki ekolün bu konudaki yaklaşımlarında, Allah'ın adl ve kudret sıfatları arasında karşılık olduğu izlenimini edinmek yüksek bir olasılıktır. Bunun, Allah'ın zatına ve fiillerine dair yanlış kanaatlerin oluşmasına neden olabileceğini düşünmek zor değildir. Yanlış kanaatlerin karamsar bir örneği, böyle bir yaklaşımın gizli bir düalizm tehlikesi barındırmasıdır. Seneviye'nin âlemde birbirine zıt iki tanrının etkinlik gösterdiğini savunmasına benzer şekilde, insanda, birbirine zıt iki sıfatın etkinlik gösterdiğini düşündürecek tarzdeki yorumları, tevhid inancı içinde meşru görmek doğru olmasa gerektir.

4. İnsana dair fiillerinde Allah'a zorunluluk yüklemek veya O'nun bu tür fiillerde tamamen keyfi davrandığını düşündürecek sonuçlara ulaşmak, teklif açısından da problemlidir. Teklif, Mu'tezile'nin Allah'ın "adl" sıfatını, ahlaki kayguların gölgesinde, rasyonelleştirilmiş yarar idesini esas alarak yorumlamasına; Eş'ariler'in de "kudret" sıfatını, bütünüyle Allah ile insan arasındaki ontolojik farklılığı esas alarak yorumlamasına müsaade etmeyecek bir bağlama sahiptir. Denilebilir ki teklif, Allah'ın bütün sıfatlarının ilahi ilim ve hikmete uygun bir şekilde tecelli ettiği beşerî bir mahaldir. Allah'ın sıfatlarının beşerî bir mahal olan teklif bağlamında nasıl tecelli ettiğini göstermesi bakımından Kur'an'ın sunduğu çerçevenin hem yeterli hem de gerekli olduğunu söyleyebiliriz.

Bu aşamada Mu'tezile ile Eş'ariler arasında, iki ilahi sıfat arasında uyumsuzluk olduğu izlenimi verdiği için bizim çelişki olarak sunduğumuz vücûbiyet-keyfilik problemine dair görüşlerin Kur'an açısından nasıl değerlendirilebileceğine geçebiliriz.

3. Kur'an'ın Bütünleştirici (Tevhid) Karakteri

Mu'tezile'nin Allah için zorunlu gördüğü, Eş'ariler'in de itiraz ettiği fiiller, teklife taalluk eden fiiller olduğuna göre Kur'an'ın bu yöndeki beyanlarını merkeze almak gerekir. Yanıtını aradığımız sorular şunlardır: Allah Teâlâ, teklife muhatap kıldığı insan için nasıl bir çerçeve belirlemiştir? Allah'ın bu yöndeki fiillerinin çerçevesini belirleyen esaslar, zorunluluk-keyfilik çelişkisi bağlamında nasıl yorumlanabilir?

Bu soruları yanıtlamak üzere teklifin amacı, bu amacı temin etmek üzere oluşturulan koşullar ve bu koşulların Allah açısından bağlayıcılık değerini Kur'an'dan hareketle belirlemek gerektiği kanaatindeyiz.

3.1. Teklifin amacı

Kur'an'a göre insanın yaratılış gayesi Allah'a kul olmaktır (el-Zâriyat, 51/56). Kulluk, teklifin özünü ve hedefini oluşturur. İnsanın varoluşunun anlamını oluşturan kulluk, faydası yine insana dönen bir statüyü ifade eder. İnsan, kulluğunun gereği olarak sergilediği bütün düşünce ve eylemlerinde, mükâfatla karşılaşır. Aksi durumda ise cezaya muhatap olur. Teklif bu sonuç göz önünde bulundurularak vazedilmiş, yükümlülükler de bu çerçevede insana yüklenmiştir. O halde teklif, kulluk hedefine uygun yükümlülüklerin sistematik bir bütünlüğünü ifade eder.

Teklifin barındırdığı yükümlülükler, Allah ile insan arasında sözleşme (*misak*) olarak yorumlayabileceğimiz bir ilişkinin olduğunu gösterir.³ Kur'an, bu sözleşmenin esasını, Allah ile insan arasındaki Rab-kul ilişkisinin oluşturduğunu beyan eder. Sözleşmelerin doğasında taraflar arasındaki bağlayıcılık olduğuna göre, bu sözleşmenin Allah ile insanı belli koşullarda, belli türden tutumlara sevk edeceği öngörülebilir. Misak ayetine göre insanın sorumluluğu, kendisini yaratan rabbini bilmesi ve yükümlülüklerini yerine getirmesi iken, Allah Teâlâ'nın sorumluluğu ise insanı, bundan habersiz olduğunu ifade edemeyeceği koşullarla yüzleştirmektir. Allah ile kullar arasında bir tür sözleşme bulunduğu gösteren bir ayet de Bakara Suresi'nde geçmektedir.⁴ Ayrıca Allah ile İsrailoğulları arasındaki anlaşmanın hükümlerini ihtiva ettiği için Yahudi ve Hristiyan kutsal kitaplarına Ahd-i Atik ve Ahd-i Cedid denilmiştir (Küçük, 1988, s. I/532-533.).

Bu aşamada sormamız gereken sorular şunlardır: Allah Teâlâ, sözleşmenin bir tarafı olarak, insanın kulluğunu yerine getirmesi için uygun koşulları yerine getirme konusunda kendisine bir zorunluluk yüklemiş midir? Kur'an'ın sözleşmenin bir tarafı olarak Allah Teâlâ'ya yüklediği sorumluluk, "zorunluluk" şeklinde anlaşılabilir mi? Daha açık bir ifadeyle,

³ Kur'an'da misak ayeti olarak bilinen A'raf Suresi'nin 172-173. ayetleri, insanın kulluk merkezli bir yaşam sürmek üzere yaratıldığını ikrar ettirmektedir.

⁴ "Ey İsrail oğulları! Size verdiğim nimeti hatırlayın. Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki ben de size verdiğim sözü yerine getireyim. Yalnız benden korkun." (el-Bakara, 2/40)

Allah'ın uhdesine aldığı sorumlulukları yerine getirme konusunda mecburiyet altında olduğu düşünülebilir mi? Bu soruların cevabını bulmak üzere Allah'ın teklif bağlamında ne tür koşullar oluşturduğuna bakmak gerekir.

3.2. Teklifin koşulları

Teklifin koşulları, teklifin gerçekleşebilmesi için gerekli olan ortamı ve şartları ifade eder. Teklif ortamı, mükellef kişinin ihtiyaç duyacağı araçların veya vesilelerin bulundurulmasını gerektirir. Dolayısıyla teklifin amacına uygun vesileleri barındıran bir ortam, gerekli koşulların sağlandığına işaret sayılabilir. Allah Teâlâ'nın, teklife uygun koşulları yerine getirme konusunda, Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi kendisine bir zorunluluk mu yüklediği yoksa Eş'ariler'in iddia ettiği üzere keyfilik olarak anlaşılacak bir irade mi ortaya koyduğuyla ilgili problemin çözülmesi, Kur'an'ın bu yöndeki beyanlarının bütüncül şekilde değerlendirmesiyle mümkün olabilir. Bu amaca uygun olarak Kur'an'dan hareketle, teklifin koşullarını belirlemek üzere tabii koşullar ve şer'i koşullar şeklinde bir kategorileştirmenin yapılması mümkün görünmektedir.

Tabii Koşullar

Tabii koşullar, teklife taalluk eden konularla ilişkili olarak kişinin doğrudan ya da dolaylı olarak yararına sunulan doğal ortamları ifade eder. Mükellefin yükümlülüklerini yerine getirmesi için zorunlu olan doğal koşullar, teklifin başarıya ulaşmasında üstlendiği merkezi rol bakımından şer'i koşullara benzemektedir. Kevnî koşullar olarak da anlaşılacak tabii koşullar, insanın zatiyla ilgili olanlar ve bunun dışında olanlar şeklinde iki kategoride değerlendirilebilir.

İnsanın zatiyla ilgili koşullar, doğasının mükellef olmasına uygun bir yapı arz etmesiyle ilgilidir. İnsanın kulluk için yaratılması, biyolojik, duygusal, zihinsel vb. yönlerinin bu amaca uygun bir ontik yapıya kavuşturulmasını gerektirir. Allah Teâlâ, insanın var oluşuna anlam kazandıran misyonunu yerine getirebilmesi için onu buna uygun zati niteliklerle donatmıştır. Kur'an'ın fitrat kavramıyla açıklık kazandırdığı ontik temayüller, insanı diğer varlıklar içinde farklı bir konuma yerleştirir. İnsanın yaratılış amacıyla örtüşen bu konum, suret olarak *absen-i takvim* ve misyon olarak *halife* şeklinde kavramsallaştırılır. İnsanın bu misyona uygun bir yaşam sürmesi için birtakım koşulları zorunlu olarak haiz olması gerekir. Bu

bağlamda kişinin teklife ehil sayılabilmesi için kendisine yöneltilen hitabı anlayabilecek yetkinlikte ve gereğini yerine getirebilecek güçte bulunması gerekir. Zira mükellef tutmadaki amaç yükümlülüğün mükellef tarafından imtihan şartları içinde yerine getirilmesidir. Zihinsel engelliler ile çocuklar bu şartları taşımadıklarından mükellef sayılmazlar. Benzer şekilde anlayışı kısıt olanlar, uyuyanlar ve hata edenler de kendi şartları içinde değerlendirilirler (Zerkeşi, 1992, s. I/343 vd.).

Mu'tezili düşünce açısından bakıldığında her insanın teklifi anlayabilecek ve bunun gereğini yapabilecek koşullara sahip olması onun için en iyi olanıdır. Doğrusu Mu'tezile hastalık, delilik, musibet gibi durumları Allah'ın fiili olarak görmekte ve bunlara bir bedel (ivaz) verileceğini kabul etmektedir (Aslantatar & Yıldız, 2022, s. 405). Benzer şekilde irade, güç ve bilgi gibi niteliklerden yoksun insanların da sorumluluk düzeylerinin değişeceğini kabul etmektedir. Ancak yine de şahit alemdeki tecrübe-
rimizden hareketle söyleyebiliriz ki teklifle amaçlanan yarara ulaşma konusunda kayda değer bir problem yaşamayan insanlar daha avantajlıdır. Buna rağmen Allah Teâlâ, bazı insanlara bu imkânı vermemiş, onlar için en iyiyi yapma konusunda kendisine bir bağlayıcılık yüklememiştir.

Ancak Allah Teâlâ'nın, insanlara dilediği gibi muamele ettiğini düşünen Eş'ariler'i doğrulayacak şekilde birtakım kısıtlılıklara sahip insanların özel şartlarını dikkate almadığını gösteren bir ifade de bulunmamaktadır. Aksine bu tür insanları sorumluluk bakımından diğerleriyle eşit tutmadığına ya da bunları sorumluluktan tamamen muaf tuttuğuna dair ilahi beyanlar bulunmaktadır (el-Fetih, 48/17). Burada da adalet ilkesine uygun olarak, insanların bir mazeret ileri sürmelerine fırsat verecek koşulların oluşmaması gözetilmiştir. Akli olgunluğa ulaşmayan, köle, güçsüz, hasta ya da benzer bir kusurla muallel olanın o hususta mazur olacağını gösteren hukuki ilke, Allah'ın insana dair muamelesinde, mükellefin koşullarının belirleyici olduğunu gösterir. Bununla birlikte Allah Teâlâ kendisini herkese en iyi koşulları temin etmekle mükellef tutmadığı gibi koşulları tamamen göz ardı edecek şekilde keyfi bir muameleye tabi tutan bir ilah olarak da tanıtmamıştır. Buna göre Allah kudret, büyüklük, yücelik ve yaratıcılıkta eşsiz, mülkünde ortağı olmayan tek mutasarrıftır. Bu tasarrufla diğer varlıklar gibi insan da dâhildir. Ancak insan bu hakikatin dışında

ayrıca mükellef olmasının sağladığı avantajla, Allah'ın rahmet, lütuf ve adalet gibi sıfatlarından da nasibini alır.

İnsanın zatının dışında kalan koşullar, tabii âlemlerle ilgili ortamı ifade eder. Yaşadığımız dünya ve şahit olduğumuz evren, yükümlülüklerin en güzel surette yerine getirilebilmesine uygun olarak tasarlanmıştır (Aytepe, 2019, s. 100). Hatta tabiatın sadece teklifin icra edilmesine uygun olduğunu ifade etmek de yetersiz kalır. Tabiat, kevnî ayetler bütünü olarak Allah'a karşı yükümlülükleri gerçekleştirmeye motive edecek ayrıntılarla süslenmiştir. Düşünme, ibret alma, sevme, korkma, hayret ve hayranlık duyma gibi duyguları harekete geçirecek bir düzen ve işleyişe sahip olması, bütünü cüzlerinin ince bir tasarıma ve bilimsel bir kanuna dayanıyor olması, tabiatın adeta insanın duygusal, ruhsal ve bilişsel gelişimini takviye etmek üzere vücut bulduğunu gösterir. Dolayısıyla tabiatla, sözünü ettiğimiz düşünme ve hayranlık duyma gibi duygular temelinde iletişim kurmayan bir insanın bazı alanlarda gelişim göstermesi mümkün değildir. Bu da teklifle amaçlanan yarara ulaşmada tabiatın hayati bir rol üstlendiğini gösterir.

Tabiat, mükellef için bu denli önemli bir misyon üstlenmiş olmasına rağmen Kur'an'da Allah Teâlâ'nın, tabiatı insanın yararı için tam da bu nizama göre yaratmak zorunda olduğunu gösteren bir ifade geçmemektedir. Buna karşıt olarak Kur'an, kâinatın bir tesadüf eseri olarak yaratıldığını da kabul etmez. Her şey bir hikmete ve kanuna göre yaratılmıştır.

“Allah, gökleri ve yeri, hak ve hikmete uygun olarak, herkese kazandığının karşılığı verilsin diye yaratmıştır. Onlara zulmedilmez” (el-Câsiye, 45/22).

“O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini, kendi katından (bir lütfu olmak üzere) size boyun eğdirmiştir. Elbette bunda düşünen bir toplum için ibretler vardır” (el-Câsiye, 45/13).

“Gecenin ve gündüzün değişmesinde, Allah'ın gökten indirmiş olduğu rızıkta (yağmurda) ve ölümünden sonra yeri onunla diriltmesinde, rüzgârları değişik yönlerden estirmesinde, aklını kullanan toplum için dersler vardır” (el-Câsiye, 45/5).

“Onlar, ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler (ve

şöyle derler:) *Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın. Seni tesbih ederiz. Bizi cehennem azabından koru!"* (Âli İmrân, 3/191).

Yukarıdaki ayetler açık bir şekilde, insanın Allah'a ulaşma hususunda tabiattan kaynaklı bir mazerete sığınamayacağını göstermektedir. Tabiat, doğruya ulaşma sürecinde insanın çabasına kör kesilmediği gibi, onu bu yolda takviye etmek üzere programlanmıştır. Dolayısıyla tabiatın fitratıyla insanın fitratı arasında, hem Allah'ın varlığının işaretleri olmak bakımından hem de teklifin yükümlülüklerini yerine getirmek bakımından mana birliği vardır. Kur'an, tabiatı, insanın aklını ve vicdanını harekete geçirmek üzere içkin olduğu bu mana ile takdim ederken, Allah için zorunluktan da keyfilikten de uzak bir dil kullanmıştır.

3.2.1. Şer'i koşullar

Şer'i koşullar, Allah Teâlâ'nın insanı doğrudan hitabına muhatap aldığını gösteren koşullardır. Peygamberlerin gönderilmesi, kitapların indirilmesi ve şer'i yükümlülüklerin beyan edilmesi gibi destekler bu kapsamda görülebilir. Allah Teâlâ teklifle amaçlanan kulluğu yerine getirebilmeleri için insanlara çok sayıda peygamber göndermiştir. Peygamber ve kitap göndererek vahyini bildirmesi, bunlar olmazsa insanların teklife dair yükümlülüklerini yeterince yerine getiremeyecekleri gerçeğini tazammun eder (Draz, 2002, s. 125) . O halde şer'i koşulların oluşmasıyla teklifin başarıya ulaşması arasında doğrusal bir ilişki vardır. Şer'i koşullar oluşmadığında, mükellefin teklife dair yükümlülüklerini yerine getirmede tam olarak başarılı olamayacağı söylenebilir. Bu bilgiler doğrultusunda Mu'tezile ile Eş'ariler'in iddialarını test edebiliriz.

Öncelikle Mu'tezile'nin iddiasını dikkate alarak şu soruyu sormak mümkündür: Şer'i koşullar oluşmadığı takdirde insanların teklifte tam olarak başarılı olamayacakları sabit olduğuna göre Allah Teâlâ, her insan için bu koşulları oluşturmuş mudur? Kendisi için bu koşulların oluşturulmadığı insanlar buna rağmen sorumlu tutulmuşlar mıdır?

İnsanlık tarihine dair bilgilerimizi dikkate aldığımızda, kendisi için şer'i koşulların teşekkül etmediği pek çok insandan söz edebiliriz. Günümüzde medeniyetten ve insani gelişmişlikten mahrum bir şekilde yaşayan ilkel kabilelerin mevcut olduğu bilinmektedir. Kendilerine has birtakım inançları olsa bile, bu şekilde yaşayan insanların çoğunun semavi dinlerin

öğretileriyle tanışmadıkları açıktır. Ayrıca ilahi mesajın kesintiye uğradığı dönemde yaşayan fetret ehli insanların dini sorumluluklarıyla ilgili akaid ve kelam literatüründe geniş tartışmaların yapıldığı bilinmektedir (Gazzâlî, 1907, s. 23; Bağdâdî, 2002, s. 287; Pezdevî, 2003, 214 vd). Bu bilgiler dikkate alındığında şu sonuca ulaşılabilir: Her ne kadar peygamberin ya da ilahi vahyin cari olduğu koşullarda yaşamak mükellefler için en iyi olsa da Allah kendisine bu koşulları oluşturma zorunluluğu yüklememiştir. Fetret ehli insanların varlığı buna işaret eder. Bu durumda Mu'tezile'nin Allah'ın dinde her insana en iyiyi vermek zorunda olduğuna dair açıklamasını geçersiz olarak değerlendirmek mümkündür.

Eş'ariler'in iddialarını dikkate alarak da şu soruyu sormak mümkündür: Allah'ın ilahi mesajı bildirmediği insanlara tamamen keyfi ya da hikmetsiz bir muameleyi layık gördüğü söylenebilir mi?

Bu soruya da Kur'an'dan hareketle evet demek mümkün değildir. Nitekim Kur'an'da kendileri için bu koşulların oluşmadığı insanların bulunması durumunda, onlara azap edilmeyeceğine dair açık beyanlar bulunmaktadır.

"Biz bir resul göndermedikçe azap da etmeyiz" (el-İsrâ, 17/15).

"Kaldı ki biz öğüt vermek üzere uyarıcılar göndermeden hiçbir ülke halkını yok etmemişizdir. Biz zalim değiliz" (eş-Şuâra, 26/208-209).

Ayetlerin açık beyanı, ilahi mesajla tanışmayan insanların cezalandırılmayacakları şeklindedir. Allah'ın peygamber ve vahiyle tanışan insanlarla diğerlerini farklı bir muameleye tabi tutması, teklife ilişkin sünnetullahın koşullara tabi olarak işlediğini gösterir. Her iki koşul da ona uygun bir sünnetullah çerçevesinde işlerlik kazandığına göre burada herhangi bir keyfilikten ya da hikmetsizlikten söz edilemez.

Allah Teâlâ'nın koşullara göre işleyen bir sünnetullah çerçevesinde insanları sorumlu tuttuğunu gösteren bir husus da insanların koşullardan hareketle ileri sürdükleri mazeretlerine değer vermesidir.

"Eğer biz onları o Kur'an'dan önce bir azap ile helâk etseydik mutlaka, "Ey Rabbimiz! Keşke bize bir peygamber gönderseydin de alçalıp rezil olmadan önce ayetlerine uysaydık" derlerdi" (el-Taha, 20/134).

“Müjdeleyiciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdik ki, peygamberlerden sonra insanların Allah'a karşı bir babaneleri olmasın. Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir” (en-Nisâ, 4/165).

“Kendi yaptıkları sebebiyle başlarına bir musibet gelip de “Ey Rabbimiz! Bize bir Peygamber gönderseydin de ayetlerine uysaydık ve mü'minlerden olsaydık” diyecek olmasalardı, seni peygamber olarak göndermezdik” (el-Kasâs, 28/47).

Ayetlerde, peygamberlerin gönderilmediği koşullarda yaşayan insanların muhtemel mazeretlerine hak verildiği gibi Allah'ın peygamber göndermesinin bir sebebinin de bu türden mazeretleri boşa çıkarmak olduğu açıkça dile getirilmektedir (Draz, 2002, s. 125). O halde Kur'an açısından bakıldığında şer'i koşulları her mükellef için hazırlamak zorunlu olmadığı gibi bu koşullara erişmeyen insanlara her türlü muameleyi reva görmek de kabul görmemiştir. Dolayısıyla fetret ehlinin durumu, Mu'tezilenin vücutbiyet düşüncesini yanlışladığı kadar buna karşı çıkan Eş'arî düşüncüyü de geçersiz kılar.⁵

Sonuç

İtikadi mezhepler arasındaki düşünsel farklılıklar, bazı konularda deren ayrışmalara ve hizipleşmelere neden olmuştur. Ayrışma ve hizipleşmelerin yoğunluk kazandığı hususlarda, mezheplerin mutedil düşünebilme becerisi sergilediğini ifade etmek zordur. Mutedil düşüncüyü, Kur'an'ın o husustaki hükümleri olarak kabul ettiğimizde, mezheplerin bu hükümleri yeterince göz önünde bulundurmadıkları, mutaassıp görüşlerinde ısrarcı oldukları rahatlıkla söylenebilir. İnsanın dini hayatıyla ilgili konularda ilahi fiillere egemen olan ilkenin ne olduğuna dair tartışmalar, buna örnek olarak gösterilebilir.

Mu'tezile ile Ehl-i sünnet arasında radikal bir cepheleşmeye neden olan bu konu, Mu'tezililer ile Eş'arîler arasında zorunluluk ve keyfilik şeklinde iki farklı tutumla karşılık bulmuştur. Mu'tezile, insana dair ahlaki kaygıları gözeterek, Allah'ın insanın dini hayatını ilgilendiren konularda

⁵ Kaldı ki Allah'ın herkese dilediği muameleyi yapabileceğini düşünen Eş'arîler, fetret ehlinin sorumlu olmadığına dair meşhur düşünceleriyle çelişen bir görüntü içindedirler. Zira mülkünde mutlak tasarruf sahibi olan Allah'ın dilediği gibi hüküm verebileceğine dair Eş'arî düşüncenin, fetret ehlinin sorumlu olmayacağı konusunda bu kadar ısrarcı olmaması beklenirdi.

iyi fiillerde bulunmasını zorunlu görmektedir. Onlar, adalet ilkesinden hareketle aslah düşüncesini benimsemiş, aslahı temellendirmek için yaptıkları fiil taksimi ise onları vücûbiyet fikrine ulaştırmıştır. Böylece Mu'tezile, dini konularda en iyiyi yapmayı Allah için vâcip saymıştır. Vâcpliğin hangi çerçevede anlaşılması gerektiği konusunda verdikleri yemek örneği, Mu'tezile'nin Allah ile insan arasındaki ontolojik farkı gözettiğini, dolayısıyla meseleyi ahlaki bir çerçevede ele aldıklarını göstermektedir. Buna karşın Eş'ariler, Allah için hiçbir zorunluluk kabul etmedikleri gibi ilahi fiillerin keyfi olarak nitelenebilecek bir tasarruf içinde gerçekleşebileceğini savunmuşlardır. Vücûbiyeti, ulûhiyeti nakzedilen bir durum olarak gören Eş'ariler, Mu'tezile'nin bu konudaki düşüncesini reddetmek üzere karşıt bir yaklaşım benimsemiş ve Gazzâlî'nin ifadelerinde görüldüğü şekliyle Allah'ın dini alanı ilgilendiren fiiller konusunda aklen hiçbir sınırla mukayyet olmadığını dile getirmişlerdir.

Allah'ın aynı konuda birbirine zıt iki tutum içinde bulunabileceğini tasavvur ettiği için paradoksal bir görünüm arz eden bu durumu, Kur'an bağlamında doğrulamak mümkün görünmemektedir. Kur'an'a göre Allah, insanı mükellef bir varlık olarak muhatap almış, onu ceza ya da mükâfatla sonuçlanacak bir yolun yolcusu yapmıştır. Allah Teâlâ bu yolun insan açısından mükâfatla sonuçlanması için uygun tabii ve şer'î koşullar hazırlamıştır. Bu koşullar, Allah ile insan arasında, merkezinde teklifin olduğu bir ahitleşmenin varlığına delalet eder. Allah Teâlâ, bu ahdi esas alarak kişinin teklifte başarılı olmasını temin etmek üzere tabii ve şer'î koşulları hazırlamıştır. Ancak Kur'an'da bu koşullara temas edilirken Allah'ın mecburiyet altında olduğuna dair bir imaya rastlanmamaktadır. Bununla birlikte, Kur'an, teklif için gerekli koşulların kendisi için oluşmadığı kişiler söz konusu olduğunda ilahi muamelenin hiçbir esasa dayanmadığı ya da keyfi olarak gerçekleştiği şeklinde anlaşılabilir bir anlama da açık kapı bırakmamıştır. Kur'an, Allah'ın insanın uhrevi hayatı için gerekli koşulları hazırladığını, O'na herhangi bir zorunluluk yüklemeyen dile getirmiştir. Benzer şekilde Allah'ın mutlak kudret ve otorite sahibi olduğunu, fiillerinde keyfilik olduğunu ima etmeden beyan etmiştir. Netice itibarıyla, Allah'ın kudreti adaletinden, adaleti de hikmetinden ayrı düşünülemez.

Kaynaklar

- Abrahamov, B. (2010). *İslâm Kelâmı*. İnsan Yayınları.
- Aslantatar, N., & Yıldız, İ. (2022). Teodik Bireyciliğe Karşı İvaz Teorisi. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 33(2), 408.
- Aytepe, M. (2019). Mu'tezile'nin Aslah Teorisi ve Basra Mu'tezile'sinin Aslah Anlayışının Tahlili. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 5(1), 85-103.
- Bağdadî, A. (2002). *Usûlü'd-Dîn*. Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Cüveynî, İ.-H. (1950). *Kitâbu'l-İrşâd*. Maktebetü'l-Hancî.
- Draz, M. A. (2002). *Kur'an Ablakı*. İz Yayıncılık.
- Elkaisy-Friemuth, M. (2006). *God and Humans in Islamic Thought: Abd al-Jabbar, Ibn Sina and Al-Ghazali (Culture and Civilization in the Middle East)* (1. bs). <http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=0ceboe89eadf5d712ab533c3f5d6a9b3>
- Gazalî, E. H. M. (1907). *Faysaliüt-Tefrikâ*. Matbaatü's-Saade.
- Gazalî, E. H. M. (2012). *El-İktisâd fî'l-İtikâd*. Klasik Yayınları.
- Giritli Sırrı Paşa. (1292). *Şerhü'l-Akâid Tercümesi* (C. 1-2).
- İbn Haldun. (1996). *Lübâbü'l-Mubassal fî Usûlü'd-Dîn*. Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye.
- Kadı Abdülcebbar, E.-H. (1185). *Müteşâbibü'l-Kur'an* (C. 1-1-2). Dârü't-Türâs.
- Kadı Abdülcebbar, E.-H. (1996). *Şerhu Usûlü'l-Hamse*. Mektebetü Vehbe.
- Kadı Abdülcebbar, E.-H. (2012a). *El-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl* (C. 1-14). Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye.
- Kadı Abdülcebbar, E.-H. (2012b). *El-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl* (C. 13). Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye.
- Küçük, A. (1988). Ahid. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (C. 1, ss. 532-533). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Pezdevî, E.-Y. M. (2003). *Usûlü'd-Dîn*. Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs.
- Râvî, A.-S. (1986). *Sevretü'l-Akl*. Darü's-Şuûn.
- Şehristanî, E.-F. M. b. A. (t.y.). *Nihâyetü'l-İkdâm*.
- Şehristanî, E.-F. M. b. A. (1993). *El-Milel ve'n-Nihal*. Dârü'l-Ma'rife.
- Taftazanî, S. (1982). *Şerhü'l-Akâid*. Dergâh Yayınları.

’l-İslâm-Kelâm İlminin Maksatları. Türki’ye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Yıldız, İ. (2021). Mümkün En İyi Dünya ve Kötülük. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 32(3), 634-641.

Zerkeşi, E. A. B. (1992). *Babru’l-Mubît*. Dârü’s-Safve.

Öz: İtikadi mezhepler arasındaki en temel tartışma konularından birisi, insanın dine taalluk eden eylemleri söz konusu olduğunda, ilahi fiillerin gerçekleşmesine esas teşkil eden mananın nasıl tanımlanacağı problemidir. İnsan, dine uygun ameller işlediğinde Allah’ın da bunu destekleyecek fiiller yapması gerektiğine inanan Mu’tezile “zorunluluk” fikrine ulaşırken, gerekçe ne olursa olsun Allah’ın hiçbir şeye mecbur olmadığına inanan Eş’ariler “keyfilik” olarak anlaşılabilir bir yaklaşımı benimsemişlerdir. Kanaatimizce itikadi mezheplerin, aynı inanç paradigması içinde olsalar bile belli bir konuda iki uç noktada konumlanmalarının temel sebebi arkasında siyasi, kültürel ve sosyal faktörlerin olduğu mezhebi asabiyettir. Mezhebi asabiyetin doğal sonucu, Kur’an’ın mevzubahis konudaki hükümlerini bütünlük içinde ele almada gösterilen zafiyettir. Bu çalışmada, Mu’tezililer ile Eş’arilerin, insanın dine taalluk eden amelleriyle ilgili olarak gerçekleşen ilahi fiillere dair yaklaşımları hülasa bir şekilde ele alındıktan sonra, Kur’an’ın bu konudaki yaklaşımına yer verilecektir. Kur’an’ın bu husustaki yaklaşımını belirlemek üzere önerdiğimiz kavramsal çerçevenin, mezhebi refleksler sebebiyle göz ardı edilen bütüncülüğün korunmasında işlevsel olduğunu düşünmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Aslah teorisi, teklif, Mu’tezile, Eş’arilik, Kur’an.

